

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

ЗАГАРТОВАНА ІСТОРІЄЮ

**ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК
НА ПОШАНУ ПРОФЕСОРА**

**НАДІЇ ІВАНІВНИ
МИРОНЕЦЬ**

**З НАГОДИ 80-ЛІТТЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ**

Київ 2013

ЖИТТЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В МОСКВІ ТА ЙОГО ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ (1931–1934)

Останній період життя М. Грушевського належить до тих дослідницьких проблем, які найменше висвітлені в його науковій і творчій біографії. Про це часто наголошувалося у наукових дослідженнях¹. Пов'язано це з тим, що архівні матеріали до вивчення його творчості за той час збереглися надзвичайно скупо у порівнянні з попередніми роками. Причому це стосується не лише його особистих документів, а й листування, наприклад, Катерини і Марії Грушевських, яке вони вели після 1934 р. Не збережено, наприклад, листів московського академіка Дмитра Петрушевського до них за ті роки; не відомими залишаються листи до Грушевського від Лева Перетца, Михайла Мочульського, Кирила Студинського та багатьох інших діячів, які листувалися з ним та його родиною у 1931–1934 рр.² Цей факт впадав у вічі дослідникам дуже виразно і майже кожен історик, який писав про московський період життя Грушевського, акцентував на цьому увагу. Сергій Білокінь намагався навіть укласти листування Грушевського у хронологічному вимірі і висловлював при цьому думки про загадкову долю архіву родини Грушевських після 1930 р.³ Причому зникли не лише листи 1930-х років, а й інші рукописи – відредаговані Катериною сьомий і восьмий томи “Історії української літератури” разом з батьковими автографами, рукописний текст Грушевського першої частини десятого тому “Історії України-Руси”, написаний ще в липні 1930 р., та ін. Остання праця, до речі, – це єдиний том з усіх десяти, автограф якого на сьогодні не відомий (до нас дійшла лише верстка)⁴. Багато чого з цього загинуло, можна думати, під час кількох обшуків, що велися в домі Грушевських у другій половині 1938 р. у зв'язку з арештом Катерини, а також у наслідок інших перетурбацій, які відбувалися в цій родині у той час – арешт Олександра Грушевського, підселення до будинку чужих людей, в результаті чого були витіснені бібліотека та архів Михайла Грушевського, та ін.

На початку 1930-х років Михайло Грушевський відчував, що країна котиться не тим шляхом, на який він ступав, повертаючись з еміграції до Києва у березні 1924 р. Ситуація, що склалася у ВУАН була для нього дуже показовою у цьому процесі. Зміни в Академії відбувалися одразу в кількох напрямках – структурно-організаційному, планово-тематичному з натиском

на актуальність ідеологічних проблем досліджень і, врешті, кадрово-штатному, що супроводжувався звільненнями та арештами співробітників.

Перші тенденції, які свідчили, що організацію науки, закладену Михайлом Грушевським у ВУАН, більшовицька партія хотіла змінити, взявши під свій контроль Академію, були виражені вже з кінця 1920-х років⁵. У той час, у грудні 1928 р., Наркомосвіти порушив питання, яке було підтримане Президією ВУАН, щодо реорганізації Історичної секції, яку пропонувалося перетворити на один з підрозділів Академії. Від імені Ради Історичної секції Михайло Грушевський висловив протест проти таких ідей, аргументуючи це тим, що перетворення секції в одну з академічних, державних установ призведе до втрати її громадського характеру і відсторонення від роботи значної частини членів секції, особливо позаштатних⁶. Проте проблема ця пішла у кабінети найвищих партійних чиновників України і 9 січня 1929 р. порушувалася на Політбюро ЦК КП(б)У. На цьому засіданні окремим пунктом було прийнято постанову про "...зміну нашої лінії стосовно матеріальної підтримки Грушевського"⁷. З цього часу фінансування історичних установ Грушевського почало поступово й неухильно скорочуватися до тієї критичної межі, що вже через два роки він повинен був згортати деякі свої видавничі плани, як-от із журналами "Україна", "За сто літ" та ін.

Уже після проведення Всесоюзної конференції істориків-марксистів у Москві (28 грудня 1928 – 4 січня 1929 рр.) відбувся масований наступ марксистських істориків на концепції Грушевського в "Історії України-Руси" та співробітників його наукових установ у ВУАН⁸. Розпочалися арешти істориків у справі СВУ, які працювали в комісіях Грушевського або співпрацювали з ним. Так, 26 липня 1929 р. було заарештовано керівничого Археографічної комісії Осипа Гермайзе, а 20 січня 1930 р. – щойно обраного академіка Михайла Слабченка. За судовим рішенням від 19 квітня 1930 р. їх засудили до кількох років ув'язнення і таборів⁹.

Незважаючи на загрозу, що нависла над ВУАН у той час і особисто над співробітниками Академії, Михайло Грушевський не пішов на компроміси з совістю і зайняв достойну громадянську позицію. Всупереч сподіванням ГПУ, він не виступив із осудженням Сергія Єфремова, свого непримиренного ворога в Академії, виразивши в міру дозволеного свою солідарність із ним. У той час на це зважувався далеко не кожен із ВУАН¹⁰.

Самого ж Осипа Гермайзе, який був заарештований і перебував під слідством, Грушевський не виводив зі складу Президії Історичної секції до тих пір, поки не відбувся суд над істориком та іншими фігурантами справи СВУ¹¹.

Додаймо до цього вшанування пам'яті Степана Томашівського як "галицького археографа" на засіданні Археографічної комісії 11 січня 1931 р., що сталося на пропозицію Грушевського. Влада сприйняла цю подію, "...як заклик до вшанування нерадянського вченого" і жорстка реакція тут не заборилася. Уже 26 лютого, на наступному засіданні комісії, Грушевський змушений був зняти пункт з попереднього протоколу про це вшанування під час

затвердження цього документа¹². В наступний період вищі партійні органи не забули інциденту й кілька наступних років йому закидали цей вчинок, вважаючи його "...одвертим клясово-ворожим виступом Грушевського з приводу смерті історика-фашиста Томашівського..."¹³.

Таке шляхетне ставлення до своїх товаришів без огляду на складнощі відносин у минулому дає можливість краще зрозуміти громадянську позицію Грушевського під час його власного арешту й пізнішого заслання до Москви.

У грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б) в СРСР було прийнято директиви зі складання першого п'ятирічного плану, який мав проникнути в усі сфери індустріального, сільськогосподарського, культурно-просвітницького та ідеологічного життя країни. Вимоги щодо планування наукових тем на п'ятирічку поступово докочувалися й до ВУАН. У 1930 р. для перевірки Науково-дослідної кафедри історії України, створеної М. Грушевським, було надіслано робітничо-селянську інспекцію з Харкова і бригаду робітничих колективів з Києва. Результатом цієї роботи стала реорганізація Кафедри у вересні 1930 р. та її перейменування на Кафедру історії України доби торговельного капіталу¹⁴. Відбувалося це у рамках ухвали осінньої 1929 р. сесії ВУАН щодо спеціалізації кафедр історії України, які мали отримати нові назви згідно з марксистською термінологією.

Іншим наслідком цих перевірок були зауваження влади щодо відсутності планової роботи на Кафедрі Грушевського про виконання п'ятирічки 1928–1933 рр. Одразу після перейменування Кафедри Президія II Відділу ВУАН у жовтні 1930 р. надіслала Грушевському вимогу відзвітуватися про два роки проробленої роботи від початку п'ятирічки й уточнити тематику праць наукових співробітників на наступні роки. Крайній термін цих зобов'язань визначався на 10–12 жовтня, а тематика мала бути якнайкраще пристосована до потреб "народнього господарства й соціалістичного будівництва"¹⁵.

Грушевський намагався зберегти *status quo* у роботі співробітників над раніше визначеними темами й проектами, що велися вже протягом кількох років. На одному із засідань Кафедри, що відбулося 8 жовтня 1930 р. з обговорення п'ятирічки в наукових установах ВУАН, було ухвалено прийняти п'ятирічний план у цілому без змін. Незначні винятки тут робилися для тих нововведень, що впливали з необхідності коригування роботи у персональних дослідженнях науковців (наприклад, щодо праці Сергія Шамрая)¹⁶. Уже за кілька тижнів після цього на сесії Ради ВУАН, що відбулася 29–30 жовтня, Грушевський виступив з критикою жорсткої регламентації планової роботи кожної кафедри і академіка. Його опонентом на цій сесії став Дмитро Багалій, який засуджував індивідуалістичні принципи у плануванні роботи в Академії¹⁷.

Пізніше, коли Грушевський був уже на засланні в Москві, а у ВУАН нищівно громили його історичні концепції та школу, відсутність п'ятирічного плану закидали як один з найбільших недоліків у роботі організованих ним історичних установ. Згідно з цими звинуваченнями, тематика історичних

установ почала розроблятися лише у 1931 р., а до того часу плани укладалися “...самопливом, виходячи з індивідуальних інтересів окремих науковців”, – як писалося у звіті за 1928–1933 рр. Тематика з 1928–1930 рр. вважалася у цьому звіті відірваною від радянського життя”¹⁸. У червні 1931 р., коли Президія ВУАН випустила обіжник щодо укладення плану на наступний рік, то перед історичними установами ставилося завдання розробляти такі планові теми, які були б максимально пов’язані з завданнями соціалістичного народного господарства і культурної революції. Партія вимагала, щоб кожна дослідницька тема в Академії наук була “...зброєю в боротьбі за соціалізм...”¹⁹.

Зайвим було б говорити, наскільки далекими й чужими за духом і літерою були подібні ідеї для Михайла Грушевського та його однодумців. Через це його звинувачували у скеруванні роботи – його власної та цілої Кафедри – переважно на теми політичної або культурної історії козацьких часів, у яких він, як писали у розробці п’ятирічних планів, убачав найбільший розвиток національного життя України²⁰. Така постановка проблеми вважалася ворожою марксистській методології.

Тоді ж, восени 1930 р., було завдано значного удару по видавничих планах Михайла Грушевського. Головна наука припинила фінансування найважливішого його органу – збірника “Україна”, а з друку було знято цілком завершене ч. 44 цього часопису²¹.

Проте й після цього Грушевський не втрачав надій відновити журнал, навіть в урізаному вигляді. У листі до ленінградського літературознавця, професора Лева Перетца, який був рідним братом академіка Володимира Перетца, він висловлював сподівання, що у 1931 р. “Україна” таки виходитиме. Лев Миколайович допомагав у Ленінграді готувати новий випуск “України”, присвячений Кирило-Мефодіївському товариству. Однак запланований редакцією зміст “України” на 1931 р. було зменшено до такої міри, що – за свідченням самого Грушевського – матеріал, назбираний у 1930 р., мав би заповнити числа цілого наступного року²².

У той самий період він звірявся Дмитрові Кравцову в своїх сумнівах стосовно ухвалення до друку також і “Записок Історико-Філологічного відділу ВУАН”²³. Видавництво зупинило друк також і інших важливих збірників, започаткованих Грушевським в Історичній секції ВУАН, а саме: “За сто літ”, “Полуднева Україна”, “Західна Україна”, “Науковий збірник за 1930 рік”, “Первісне громадянство” та ін.²⁴. Отож доля основних часописів Михайла Грушевського опинилася під загрозою, а перші відчутні симптоми збою у видавничих наукових планах далися взнаки раптово й непередбачено.

Однак найбільше хвилювань у нього було, мабуть, за “Історію України-Руси”, друга частина дев’ятого тому якої у 1930 р. перебувала у видавництві. Небезпека вилучення цього тому з друку нависала примарою над істориком та історичною наукою. Додаймо до цього ще шостий том “Історії української літератури”, який за станом на осінь 1930 р. також було здано в ДВУ²⁵. З усього цього можна побачити і зрозуміти велику тривогу Грушевського сто-

совно його наукових планів, у якій він жив кілька останніх місяців перед від'їздом до Москви у березні 1931 р.

У тональності листів Грушевського, що були написані у цей період, відчувається певна приреченість ("если буду жив"), життєва втома й песимістичні нотки його настрою ("коли не буде якихось змін на гірше")²⁶. Він намагався зберегти те, що було ним створено у ВУАН, проте зазнавав невдач. Партійний наступ на науку, якому він протистояв, відбувався безоглядно, і сили тут були занадто нерівними. Збираючи часто збори своїх співробітників (чи то у ВУАН, чи більш неформально у себе вдома), Грушевський не раз порушував проблему, що робити в тих умовах і як вижити²⁷. Його людські якості, громадянська позиція, сумління історика виявлялися й тут якнайкраще – у ці важкі роки він не кидав напризволяще своїх друзів та учнів, намагався їх підтримувати, заохочувати до праці. За свідченнями Катерини Грушевської, у цей період її батько шукав усіляких способів, аби зберегти вже звільнених з Академії наук співробітників і перевести їх у позаштатні робітники²⁸.

У січні 1931 р. відбулася сесія ВУАН, на якій було завдано нового відчутного удару по Грушевському. Згідно з рішеннями цього пленуму, в Академії намітилася нова реорганізація: Історична секція, очолювана Грушевським, ліквідовувалася, а замість неї утворювався Історичний цикл ВУАН²⁹. На цьому ж пленумі нарком освіти Володимир Затонський, обраний академіком півроку тому, відкрито таврував і звинувачував Грушевського в антирадянській діяльності. З уст такого високопоставленого партійного і державного чиновника ця критика мала сприйматися сигналом до звинувачень і початку репресій проти історика.

У 1931 р. почалися переслідування органами ГПУ безпосередньо науковців Кафедри історії України Грушевського. 26 січня було заарештовано його помічницю, архіварія і нештатного наукового співробітника Культурно-історичної комісії Марію Жуковську³⁰; 8 березня – Федора Савченка, керівника Комісії з історії Західної України, який свого часу за прикладом Грушевського повернувся з еміграції до Києва і був одним з найближчих його співробітників³¹.

Не викликало сумніву, що питання арешту самого Михайла Грушевського, довкола якого кільце каральної машини ГПУ неухильно звужувалося, було справою найближчого часу.

На початку березня 1931 р. Михайло Грушевський відбув останнє у своєму житті головування на засіданні Ради Історичної секції ВУАН³². 6 березня він забрав частину належного йому гонорару з редакції "України"³³ і наступного дня виїхав до Москви.

Виїзд історика із Києва не був типовим відрядженням для роботи у московських архівах, яке він іноді практикував раніше, наприклад на початку 1930 р.³⁴ За свідченнями очевидців і сучасників тієї епохи історик їхав до Москви, назавжди прощаючись зі своєю Кафедрою, співробітниками й передбачаючи, що вже не повернеться до ВУАН³⁵. Уже через декілька днів після

прибуття до Москви, 19 березня, він звернувся до тодішнього голови ЦК працівників освіти СРСР Олександра Шумського з проханням допомогти йому знайти роботу в столиці³⁶. Як виходить із цих джерел, у Росії Грушевський намагався переховатися від неминучого ув'язнення, що насувався на нього в Україні.

Такий спосіб уникнення арешту, слід визнати, був тоді досить поширеним в Україні. Відомими були, наприклад, заходи Лева Окіншевича навесні 1933 р. виїхати з Києва до Вологди на роботу в "Северный краевой педагогический институт", де він мав завідувати кафедрою і читати курс історії народів СРСР. При цьому історик намагався залишитися у ВУАН як позаштатний співробітник. Тодішній свій психологічний стан він передавав у спогадах такими словами: "...я відчував потребу залишити ВУАН і, поки не пізно, виїхати з Києва. [...] Переїзд до Вологди давав надію, що там НКВД мене забуде..."³⁷.

Те саме можна сказати про інших дослідників, які були співробітниками ВУАН. Костянтин Антипович, наприклад, рятуючись від репресій, виїхав на Поволжя, Олексій Баранович – до Сімферополя³⁸. У 1933 р. Павло Глядківський, покинувши науку, виїхав до Воронежської обл., де працював плановиком-економістом, після чого займався викладацькою роботою³⁹. Василь Денисенко – у Ямало-Ненецький автономний округ Красноярського краю, де якийсь час був директором окружного заполярного музею⁴⁰. Володимир Євфимовський – до Новгороду, де працював у відділенні Ленінградського обласного архіву⁴¹. Український сходознавець Андрій Ковалівський змушений був переїхати з Харкова до Ленінграда, хоч це не врятувало його від арешту в 1938 р.⁴².

Таких прикладів можна наводити чимало. Дуже правдоподібно, що, виїжджаючи до Москви, Грушевський керувався такими самими розрахунками. У 1931 р. у московських академічних колах, наприклад, так і вважали, що він тимчасово переселився до Москви, рятуючись від гонінь, що почалися у Києві⁴³.

Проте надії Грушевського на порятунок від НКВД у такий спосіб не виправдалися – 23 березня 1931 р. його було заарештовано і звинувачено в керівництві сфабрикованого "Українського національного центру". Дозвіл на арешт було видано в Україні за день перед тим на найвищому партійному рівні – на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У⁴⁴.

Арешт відбувся у помешканні на вул. Погодінській 2/3 кв. 102, набутому ВУАН для своїх співробітників в Археографічній експедиції, у присутності співробітника Дмитра Кравцова, який мешкав там з родиною⁴⁵. Допити й поневіряння Михайла Грушевського між Москвою і Харковом, що настали після цього у проміжку між 28 березня і 15 квітня, завершилися звільненням історика з-під варті. Йому дозволили поселитися в Москві без права виїзду з міста, як про це свідчили і він сам, і його донька⁴⁶.

Цікаву інформацію про підготовку органами ГПУ переїзду Грушевського до Москви подавав у своєму спогаді російський філософ та історик Гав-

риїл Гордон – професор Московського університету, у 20-х роках заступник голови Ради у справах вищих навчальних закладів (головою був пізніший академік і приятель Грушевського В'ячеслав Волгін). Спогад цей дійшов до нас із других рук від українців-інженерів, які у період 1936–1941 рр. відбували разом з Гордоном ув'язнення в таборах на будівництві Углицької ГЕС на Поволжі (це було вже друге його ув'язнення після заслання на Соловки “за шпіднаж” у 1929–1933 рр.⁴⁷). В одній із розмов з цими українцями Гордон якось говорив: “...я знав одного вашого земляка, який міг жити тільки в Москві і ніде інде. Уявіть собі, яке чудо: з Москви під густе сито витрушували увесь політично-ненадійний елемент, а вашого академіка-історика Михайла Грушевського, дуже небезпечного в Україні, перевезли в місто, де найбільше боялись контр-революціонерів. А як це цікаво оформили? Наше НКВД вміє все робити. Щоб не хвилювати народ в Україні й щоб за кордоном гарно виглядало, Михайла Грушевського “вибирають” в дійсні члени Всесоюзної Академії Наук, а коли так, то він повинен переїхати з Києва до Москви. Я, будучи йому близьким по праці в Москві, від нього особисто довідався, що з Москви йому без окремого дозволу не вільно виїжджати не тільки в Україну, але в любе інше місце Совітського Союзу”⁴⁸. У документах ГПУ за 1928 р. можна натрапити на донесення з приводу ймовірного переїзду Грушевського до Ленінграда після обрання академіком АН СРСР⁴⁹. Проте зараз не можна сказати достеменно, чи такими далекоглядними були мотиви КП(б)У і радянських каральних органів, коли на початку 1929 р. Грушевського висували на обрання академіком АН СРСР⁵⁰. Цей спогад Гордона, однак, свідчить, що, перебуваючи на засланні в Москві без дозволу навіть відвідати Україну, у Грушевського роїлися подібні думки.

Сам факт виїзду Грушевського до Москви створював у ВУАН певні проблеми з формальним оформленням його тривалої відсутності. Адже він і далі очолював Кафедру історії України, з якої, щоправда, потрохи виводили окремі створені ним комісії та скорочували штат. Спочатку, коли в перші дні після звільнення у квітні з-під арешту було неясно, як довго Грушевський залишиться в Москві, “відрядження” просто продовжували з місяця в місяць, а виконуючим обов'язки керівника Кафедри на час відсутності голови призначили Сергія Шамрая⁵¹.

Катерині Грушевській, як сама вона зазначала у річних звітах та анкетах, надали “відрядження” для роботи в поміч батькові “...з огляду, що через хворобу очей він не міг обходитися без сторонньої наукової підмоги”⁵². Проте самі чиновники ВУАН іноді не знали, як бути в цій ситуації, й підписували папери на “відпустку” Михайла й Катерини⁵³. Шамрай також плутався у цій справі й креслив чернетки у текстах бюрократичних документів, не знаючи достеменно, чи відсутність Грушевських начальство ВУАН кваліфікує, як “командування” чи “профвідпустку”⁵⁴.

Від'їзд Грушевського з Києва не могли окреслити якимось точним терміном добрих чотири-п'ять місяців, починаючи з квітня 1931 р. Одне було

ясно: спершу відбувся арешт, дружина терміново виїхала до нього, потім його відпустили з в'язниці й затримали мешкати в Москві. З роками у середовищі київської інтелігенції початку 30-х років перебування Грушевського в Москві почали називати властивою для цього явища фразою – “почесним засланням” (академік Євген Тимченко, поет Максим Рильський та ін.)⁵⁵.

У Москві Грушевські жили скромно й убого в сирому, холодному помешканні. Листування історика підлягало обов'язковій перлюстрації, за ним було встановлене таємне стеження, а сам він регулярно ходив відмічатися в ГПУ. Згодом перестав, оскільки співробітники органів почали навідуватися до нього додому з перевітками без попередження⁵⁶. Невдовзі, у жовтні 1932 р., постійне стеження НКВД встановило й за його донькою Катериною⁵⁷.

Із плином часу у нього загострилася хвороба очей, працювати стало набагато важче. Грушевський не покидав надій повернутися в Україну, сприймаючи своє заслання, як тимчасове. Шукав підтримки в таких планах у президента ВУАН Олександра Богомольця, коли той приїжджав до Москви, у голови РНК СРСР В'ячеслава Молотова і т. д.⁵⁸. В одному з листів він згадував, що хоче приїхати бодай коротко в Україну, щоб взяти участь в роботі сесії ВУАН і виступити з доповіддю “Об украинской историографии XVIII в. несколько соображений”⁵⁹.

Щоправда, такі думки були в нього мінливими. Володимир Вернадський, який улітку 1932 р. зустрічався з Грушевським у Москві і бував у нього вдома на вул. Погодінській, свідчив у щоденнику, що за умову повернення до Києва більшовицька влада вимагала від нього покаятися за історичні погляди й відріктися своїх переконань. І те, що Грушевський цього не зробив, мужньо зустрівши негаразди своєї долі, викликало у Вернадського щире повагу й захоплення⁶⁰. Про відмову Грушевського написати на вимогу Кагановича таку “декларацію” згадує й Оксана Степанишина, яка знала ці факти з його московського періоду життя від доньки і – що вірогідніше – дружини покійного історика⁶¹.

Однак маємо й протилежні свідчення на цю тему, причому приблизно за той самий час, коли Вернадський востаннє бачився з Грушевським. Вони відомі, наприклад, з агентурних донесень Костянтина Штепи, агента НКВД з 1927–1928 рр., який на початку 30-х писав доноси на Грушевського, його родину та своїх товаришів у ВУАН (згодом, у 50-х – 60-х роках, під ореолом політв'язня, він став емігрантським істориком науки в СРСР⁶²). Приїхавши якось до Москви на початку вересня 1932 р. й не заставши там Грушевського, який у цей час був у Кисловодську, Штепа мав зустрічі з академіком Михайлом Сперанським. Останній розповів йому про настрої Грушевського, який був категорично проти свого переїзду в Україну, “...навіть якщо в Москві почнуть наполягати на цьому, оскільки тут він почуває себе спокійніше”⁶³. Зважаючи на те, наскільки вульгарною була кампанія проти Грушевського у цей час у ВУАН, такі його міркування виглядають цілком зрозумілими.

Поєднати ці вкрай різні свідчення досить важко, проте пояснити їх можна мінливістю настрою Грушевського та невизначеністю його статусу у “відрядженні”, що затягнулося в помешканні з холодними, чужими стінами. Отож не дивно, що над життям цієї родини, яка з усіх сил намагалася гідно триматися перед потворною системою НКВД і ВКП(б), панувало моральне пригнічення. “От вже й кінчиться сей тяжкий рік, – писала Марія Грушевська до Ганни Шамрай 29 грудня 1933 р., – думаю, що одержиш Ти сього листа вже в Новім році: не буду ні поздоровляти, ні висказувати ніяких побажань, все се була б гірка і не на місці іронія... Які там гаразди й бажання!! Краще й не згадувати...”⁶⁴. Саме у 1933 р. Ганна Шамрай гостювала у помешканні свого брата в Москві, коли приїжджала з клопотаннями за арештованого вже на той час свого сина Сергія⁶⁵.

У науці й побуті його вірною помічницею була донька Катерина. Володимир Вернадський свідчив улітку 1932 р. про безрадісну картину їхнього життя в Москві такими словами: “Усталый, больной, окруженный трогательной заботой семьи – жены и дочери. Дочь его верный, по-видимому, друг и научный работник. [...] Он начал слепнуть, силы были сломаны. Архивной работой не мог заниматься – но все же работал...”⁶⁶.

Катерина Грушевська виїхала до Москви разом з Михайлом ще 7 березня 1931 р. і після арешту батька викликала з Києва матір. Збереглися цікаві, хоч і малопримітні документи – одразу декілька розписок для Кафедри переважно за сфальшованим підписом Грушевського (іноді оригінальним, але “заднім числом”) про отримання ним гонорарів за роботу в редакції “України” у період, коли він уже перебував під арештом від 23 березня до 15 квітня 1931 р., або оселився після цього в Москві⁶⁷. Родині явно бракувало фінансів, аби полагодити справу подорожі до Москви й свого утримання там у час, коли звістка про арешт з’явилася, мов грім серед ясного неба. Тим паче, що після арешту керівника Кафедри втрачалися будь-які надії на відродження “України”, про які ми згадували вище з листа Грушевського до Лева Перетца від 20 січня 1931 р.⁶⁸, і гонорари просто могли пропасти. Секретар Кафедри Іван Щітківський, готуючи один з фінансових документів від червня 1931 р. для підпису Шамраєві, стверджував, що над журналом “Україна” робота припинилася саме в квітні 1931 р., а в редакції на той час не було вже службовців⁶⁹.

Виїхавши до Москви на тривалий термін і допомагаючи там батькові, Катерина мусила насамперед влаштувати своє формальне працевлаштування у ВУАН. 1 жовтня 1931 р. вона написала заяву про те, щоб її планову тему “Організація обміну в первіснім суспільстві” було знято, а саму її вивели з Культурно-історичної комісії, перевівши на посаду старшого наукового співробітника Кафедри історії України доби торговельного капіталу⁷⁰. Офіційно вона й далі вважалася у московському відрядженні, наданому їй Академією для допомоги батькові в науковій роботі.

Грушевський, як згадувалося, залишався офіційним головою Кафедри. З його від’їздом із Києва учні були позбавлені великої опіки, яку вони мали,

коли він організовував наукову роботу у ВУАН. Вони й далі зверталися до Грушевського за консультаціями, він пересилав на Кафедру свої і Катрусині звіти за виконану роботу, а ускладнення зв'язку між Києвом і Москвою майже завжди затримувало загальний річний звіт Кафедри перед Історичним циклом ВУАН. Запізнення зі звітом Грушевського і його доньки за 1931 р., наприклад, створювало проблеми під час вироблення плану на наступний рік. У цьому разі було вирішено відкласти розгляд тематичного плану⁷¹. Така сама ситуація склалася й у майбутньому, коли з Москви не було вчасно звітів за 1932 р.⁷². Це створювали проблеми у своєчасному оформленні бюрократичних документів. І коли йшлося про укладення річних планів або ще гірше – п'ятирічного плану, то тут могли бути серйозні наслідки. Така ситуація склалася, наприклад, у січні 1932 р. У той період секретар Кафедри Іван Щітківський писав до Бюро історичного циклу про неможливість укласти план роботи на другу п'ятирічку, поки від Грушевського не надійдуть вказівки щодо проблематики наукової роботи⁷³. Невчасне укладення п'ятирічного плану – це вже була політика, адже співробітників Кафедри могли звинуватити у саботажі соціалістичного планування ВУАН.

Без відома Грушевського керівництво Історичного циклу не сміло змінити назву "Кафедра доби торговельного капіталу" на "Кафедра доби феодалної формації", що краще, на думку чиновників, відповідало марксистській науково-історичній термінології та комуністичній ідеології⁷⁴. Переіменування Кафедри, зрештою, таки відбулося у 1932 р.

Отже, принаймні у перші два роки після від'їзду Грушевського керівництво Академії мусило ще рахуватися з ним, навіть якщо він перебував десь дуже далеко. Таке парадоксальне становище зберігалося, незважаючи на гостру і волюнтаристичну критику, яка велася тоді у ВУАН проти нього та його учнів.

Однак ситуація ставала ще гіршою вже з кінця 1932 р., коли в Академії готувалися до згаданої червневої сесії 1933 р. Ця сесія мала бути етапом у "зламі" історичних установ Грушевського. І така виразна тенденція усунення Грушевського від справ в Академії була неухильною.

На сесії ВУАН 9–11 січня 1934 р. було прийнято рішення про розформування Історико-філологічного відділу, до якого входив Історичний цикл разом з Кафедрою Грушевського, у утворення двадцяти одного академічного інституту. Михайло і Катерина Грушевські формально були зараховані до Історично-археографічного інституту, проте їх не включили у штатні посади, які передбачали зарплату для співробітників. Таким чином, для Грушевських у Москві виникла реальна загроза залишитися без засобів для існування. Проте після кількох клопотань було видано наказ по ВУАН від 22 березня 1934 р. про зарахування обох Грушевських до Історично-археографічного інституту з 1 січня того року⁷⁵.

Справа працевлаштування Михайла Грушевського у реформованій ВУАН, здавалося, вирішилася. Однак після цих пригод з'явилися нові, які ініціюва-

лися вже представниками уряду. У травні 1934 р. нарком освіти Затонський офіційно звернувся з листом до партійного керівництва України, Косіора і Постишева, з пропозицією "...зробити оргвисновки з того, що відомо і вже опубліковано про контрреволюційну діяльність Грушевського", й вивести його з Академії⁷⁶. Проте й на цей раз подібна думка не була схвалена на найвищих рівнях влади.

Зайвим було б згадувати, що в таких умовах Грушевському годі було й думати, аби щось друкувати в Україні. Навіть не маю тут на увазі фундаментальні видання, як-от першу частину десятого тому "Історії України-Руси" або шостий том "Історії української літератури", а бодай якісь статті в академічних часописах. Увесь час від березня 1931 р. і до самої його смерті над істориком тяжіла неформальна заборона партійних чиновників та ГПУ для будь-яких публікацій його або Катрусиних статей в Україні. Це попри те, що він, продовжуючи керувати Кафедрою й залишаючись академіком ВУАН, з формального боку все ж мав подавати свої видавничі плани до ДВУ. У зв'язку зі зміною пріоритетних напрямів тематики ДВУ, надрукувати книжку з історії, скажімо, політики XVII ст. було вкрай важко, а для Грушевського – цілком неможливо. Ось, наприклад, маємо лист від Кафедри до видавництва ВУАН, у якому уклалися видавничі плани на 1933 р. – рік, який виявився вирішальним перед остаточною ліквідацією установ Грушевського. Як же його учням слід було укласти такий обов'язковий лист, щоб і свого керівника у ньому згадати, і врахувати водночас оту неформальну заборону на друк його праць? Розв'язати таку непереможну, на перший погляд, дилему було дуже просто: знаючи, якій тематиці видавництво надає перевагу в умовах соціалістичної "культурної революції", Грушевський просто не подавав своїх видавничих планів узагалі, хоч готового матеріалу для друку він мав аж забагато. Те саме можна сказати й про Катерину. "Видавничий план на 1933 р. керівника Катедри акад[еміка] М. С. Грушевського і наукової співробітниці К. М. Грушевської буде надіслано пізніше", – лаконічно резюмувалося у цьому документі⁷⁷.

Доводиться лише дивуватися, що в цей період неймовірного натиску комуністичної видавничої тематики на Кафедрі було допущено друк монографії Віктора Юркевича "Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького" (Київ, 1932. – ХХ, 192 с.). Заява на друк цієї книжки до Президії соціально-економічного відділу ВУАН була подана автором ще в жовтні 1930 р.⁷⁸. Незважаючи на загрозливу ситуацію у ВУАН, позитивне рішення щодо друку було викликано, мабуть, самою тематикою про українсько-російські відносини.

Справу з виданнями Грушевського в Україні його критики переставляли з ніг на голову й наполягали, що він свідомо не подає праці до друку у ВУАН і тим самим саботує українську науку. Особливо сильно такі закиди звучали після згаданої червневої 1933 р. сесії ВУАН, коли, нагадаємо, в академічних коридорах намітили остаточної нібито "злам" історичних установ Академії.

При цьому йому докоряли, що він “демонстративно” друкує “свої незначні статті російською мовою” в Ленінграді⁷⁹.

Однак відомість про те, що Грушевському не давали друкуватися в Україні, підтверджується не тільки з огляду на контекст тодішнього ставлення ВУАН до нього та його історичних концепцій, а й документами тієї епохи. Про це говорила, наприклад, Ганна Шамрай у розмові з підсланим до неї агентом НКВД, завербованим із числа довірених до цієї родини людей⁸⁰. У 1934 р. Грушевський писав про це в листі до Молотова і навіть намагався добитися дозволу на друк своїх праць за допомогою Бухаріна, котрий, як свідчила Катерина, “...обещал выяснитъ вопрос о изданиях, но тоже ничего не сделал...”⁸¹. Усе це засвідчує нам, якими відчайдушними були його намагання оприлюднити свій науковий доробок у цей період.

Сергій Плохій висловлював свого часу гіпотезу про те, що, перебуваючи в Москві, Грушевський міг думати про видання “Історії української літератури” у перекладі російською мовою. Ця гіпотеза спиралася на один із листів Катерини Грушевської до матері від червня 1941 р. із заслання, у якому вона запитувала Марію Сильвестрівну: “...не слышала ли [ты] чего-нибудь о переводе шестого тома?”⁸².

Деякі відповіді на цю проблему подають матеріали про співпрацю Михайла Грушевського з ленінградським Інститутом слов’янознавства АН СРСР. Очолював цю установу академік Микола Державін, який пізніше також проходив в НКВД по справі Російської національної партії, хоч і не був заарештований. У 30-х роках Грушевський, зокрема, публікував деякі свої статті, зокрема про літопис Самовидця, у “Трудах Института славяноведения АН СССР”⁸³.

У наукових дослідженнях трапляються відомості, що ця стаття була перекладом фрагменту четвертого тому “Історії української літератури”⁸⁴. Проте тут ми маємо справу зі звичайною помилкою істориків, коли римська цифра “VI” була переплутана з цифрою “IV”. У примітці до своєї статті М. Грушевський зазначив, що він подає “...содержание главы, посвященной этому памятнику (Літопису Самовидця. – Я. Ф.) в VI томе “Истории украинской литературы”, заканчиваемом мною в настоящее время”⁸⁵. Проте, проглядаючи виданий у 1995 році шостий том “Історії української літератури”, ми не знайдемо в ньому тексту цієї статті: її хронологічні межі охоплюють період середини – другої половини XVII ст., а том було присвячено літературному й культурно-національному рухові з кінця XVI ст. до епохи Петра Могили⁸⁶. Отже, ми можемо зробити висновок, що ця стаття була одним із витягів сьомого або восьмого томів “Історії української літератури”. І згадка про шостий том, на яку натрапляємо в примітці, засвідчує або про звичайну помилку друку під час складання цього випуску “Трудов Института славяноведения АН СССР”, або про небажання Грушевського оприлюднити факт, що у Москві він працював над продовженням цього твору. Останнє може бути цілком вірогідним з огляду на ту безапеляційну критику, яка тоді культивувався у ВУАН стосовно його творів.

Ця нотатка Грушевського, однак, засвідчує, що переклади “Історії української літератури” російською мовою таки здійснювалися, а перспективи видати друком переклад давно вже написаного шостого тому могли серйозно розглядатися автором. І, як свідчила Катерина у згаданому листі до матері, якісь практичні кроки для здійснення цієї ідеї було зроблено.

У кожному разі можна з певністю твердити, що після 1931 р. дослідники давньої історії, навіть не такого масштабу і значення, як Грушевський, заледве могли друкувати свої праці в Україні. Вони шукали найменших можливостей пробитися до друку в російських часописах. Добрим прикладом тут є Наталія Полонська-Василенко, яка у 1934 р. протягом кількох місяців наполегливо робила заходи, аби за допомогою московських істориків Бориса Грекова й Дмитра Петрушевського опублікувати в Росії щось із тих матеріалів, які в неї назбиралися “в шухляді” з історії Запорозжя і Криму другої половини XVIII ст. “Ясно, что в настоящее время, в ближайшие годы рассчитывать на помещение подобного рода тем в изданиях Украины – нельзя. Тут в настоящее время интересуется иная тематика”, – писала вона до Грекова 18 лютого 1934 р.⁸⁷.

Грушевський міг думати також і про те, як передати якісь свої праці до друку за кордон, проте це було нереально і вкрай небезпечно. Улітку 1934 р. Ганна Шамрай у Києві розповідала одному з агентів НКВД, що Грушевський остерігається друкувати свої статті за межами СРСР через наслідки, які можуть з цього виникати у нього з владою⁸⁸. Ганна Сергіївна, мабуть, знала про це безпосередньо від свого брата – вище ми згадували, що у 1933 р. вона була в нього в Москві й зупинялася в його помешканні.

Додаймо, що відбувалися ці розмови у період, коли до НКВД доходила інформація про підготовку нібито втечі Грушевського до Фінляндії під час наукового відрядження до Ленінграда⁸⁹. Втілити такий план, звичайно, для Грушевського та його родини було нереально. Проте цікавим тут фактом, який досі залишався непоміченим у науці, є той, що у 30-х роках українська діаспора в Англії робила якісь заходи, аби витягнути Грушевського з Москви. Відомості про це знаходимо в одній львівській газеті 30-х років під час огляду новин англійської преси. Тут, зокрема, згадувалося, що “...Українське Бюро в Лондоні робило старання через англійські академічні кола, щоб проф. Грушевського спровадити з Москви до Англії”⁹⁰. Далі в цій статті говориться, що один з англійських університетів погоджувався прийняти Грушевського на професорську посаду. І хоч ми знаємо, що у 1923 р. до нього надходили такі пропозиції з Оксфорда⁹¹, проте у 1930-х роках навряд чи ці плани були такими далекими з практичного погляду – висмикнути з лещат каральної системи СРСР таку фігуру, як Грушевський, було не можливо.

Незважаючи на вкрай важку атмосферу, що запанувала у ВУАН після від’їзду Грушевського до Москви, він навіть у той час не хотів здаватися обставинам і думав про організацію науки. “Почти все время своего пребывания в Москве мой отец старался возобновить свои издания, если не журнал, то

хотя бы свои личные труды, но это не удавалось и приводило его в очень депрессивное настроение в кот[ором] он значительно потерял интерес к своей бывшей общественной работе”, – писала Катерина у своїх свідченнях під час слідства над нею у 1938 р.⁹².

Величезним питання, яке одразу постало на Кафедрі у березні 1931 р., була доля матеріалів, зібраних Археографічними експедиціями в Москві, Києві, Львові, Кракові, Варшаві, Ленінграді та інших містах⁹³. Адже ці документи назначалися не тільки для використання їх в “Історії України-Руси” або “Історії української літератури”. Кафедра історії України розробила великий проект з видання джерел. Важливими були тут передусім документи до історії Руїни, зібрані Василем Гарасимчуком, які були загублені Археографічною комісією у 1931 р. і невдовзі зняті з плану друку в “Українському архіві”⁹⁴. Величезний корпус московських джерел до історії 1650-х – 1670-х років планувався, поза іншим, як продовження праці Миколи Костомарова й Пантелеймона Куліша над виданням “Актов, относящихся к истории Юго-Западной России”⁹⁵. Зі зміною пріоритетів у проблематиці Історичного циклу ВУАН, де перевагу віддавали темам, що мали бути “зброєю в боротьбі за соціалізм”, цей важливий проект також було поховано.

Робота з вибіркою джерел у Москві була зупинена навесні 1931 р. Припинення цієї роботи було дуже раптовим, бо ще у грудні 1930 р. Археографічна комісія подавала до ВУАН пропозиції щодо продовження вибірки документів⁹⁶. Сам Дмитро Кравцов, який був головним виконавцем і координатором у Москві, в той час узгоджував з Комісією історії козащини та козацької доби дальші плани про хронологічні межі відбору матеріалу. Здавалося, ніщо не передвіщає цілковите згортання проекту. “Може б ви там [у Києві] зменшили темпи років до двох (у складанні планів для Арх[еографічної] Експ[едиції]), – писав він до голови Комісії Віктора Юркевича у дружньому листі від 7 січня 1931 р. – Ну, скажімо, з 1673–1674, а то нагрузити можна, а чи винен “сірий”, хто його знає. Тяжкувато все ж таки. Коли [мене] не повісять, то нехай залишається й 1675, а коли готується верьовка, одкидай його, бо хочу ще жити, принаймні до кінця п’ятилітки”⁹⁷.

23 березня Кравцов був свідком арешту Грушевського. Після звільнення останнього з-під варті, їхні сім’ї якийсь час тулилися в одному помешканні на вул. Погодінській. За такої невизначеності життя Кравцов змушений був припинити робити копії документів з архіву й наприкінці 1931 р. переїхати до Ленінграда. В офіційному формулюванні, згідно зі звітом Кафедри за 1931 р., зазначалося, що робота з вибірки документів у московських архівах була припинена у квітні того року “...за браком коштів...”⁹⁸. У першому кварталі 1931 р. ВУАН дійсно заборгувала великі суми перед співробітниками цих експедицій за виконану роботи з копіювання документів.

Улітку й восени 1931 р. Грушевський продовжував цю працю самостійно (помешкання на вул. Погодінській розміщувалося досить близько коло

архіву), проте темпи її просування були мінімальними⁹⁹. Потрібно було знову братися за організацію цієї археографічної праці, хоч і в далеко менших обсягах, ніж це було раніше.

Майже одразу після звільнення з-під арешту він наполог перед Кафедрою на продовженні копіювання джерел з київських архівів (перед його виїздом до Москви цю працю виконував секретар Кафедри Іван Щітківський)¹⁰⁰. Навесні наступного року Грушевський таки домігся, що для нової вибірки документів у московському архіві було відряджено лаборанта Кафедри Людмилу Шевченко¹⁰¹.

Ці справи, як здавалося Грушевському, йшли терпимо, бо вже 4 грудня 1932 р. він писав до Лева Перетца, що в найближчі дні ВУАН виділить у його розпорядження якесь додаткове фінансування на наукові витрати¹⁰².

Важливо тут простежити малознану досі тематику про організацію Грушевським роботи археографічної експедиції у Ленінграді. Дослідники, які спеціально вивчали історію діяльності Кафедри історії України, наголошували, що план цієї постійної експедиції не встиг зреалізуватися¹⁰³. Це не зовсім вірно, хоча у порівнянні з московською археографічною експедицією ленінградська виглядала набагато менше активною.

У Ленінграді документи вибиралися для Грушевського переважно для "Історії української літератури". Здійснювалися також пошуки і реєстри стародруків, до організації чого був залучений Володимир Перетц. У 1926–1927 рр. копії документів для шостого тому "Історії української літератури" робила Софія Щеглова, дослідниця релігійної віршованої літератури XVII–XVIII ст. Це були копії переважно з Державної публічної бібліотеки і Ленінградського центрального історичного архіву¹⁰⁴. До того ж співпраця Щеглової з Грушевським не обмежувалася участю у ленінградській археографічній експедиції. У другій половині 1920-х років вона друкувала свої розвідки у виданнях ВУАН¹⁰⁵.

Ще одним дослідником, який робив копії у Ленінграді за дорученням Грушевського, був згаданий Лев Перетц. Листування між цими обома науковцями за 1930–1933 рр., яке зберігається в Російському державному архіві літератури і мистецтва у Москві, досі не використовувалося дослідниками творчої біографії Грушевського. Однак воно кидає деяке світло на вивчення цієї тематики. З цих листів Грушевського видно, що Перетц здійснював якісь роботи за його дорученням у 1930–1931 рр.¹⁰⁶. Це, щоправда, не обов'язково могло бути копіювання документів. Лев Перетц був членом Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді¹⁰⁷. Дослідник тісно співпрацював, наприклад, з "Україною", а Ганна Шамрай перекладала українською мовою до друку в цьому часописі його статті з російської¹⁰⁸. Його матеріали готувалися також до друку у сьомому випуску часопису "За сто літ" за 1930 р., який так і не було видано¹⁰⁹.

Однак деякі вислови Грушевського, зокрема з його листа від 4 грудня 1932 р., наводять на думку, що у той період Перетц таки допомагав йому

збирати матеріал для “Історії української літератури”. “Имели ли бы [Вы] охоту и возможность произвести по моему указанию, для моих работ некоторые справки, выписки и под[обное] в материалах Публ[ичной] библ[иотеки], б[ывшего] Пушкин[ского] дома, библ[иотеки] Академии [наук] и под[обное]?”, – писав Грушевський¹¹⁰. Перетц, як виглядає, погодився на цю пропозицію і допомагав збирати матеріали для сьомого й восьмого томів “Історії української літератури”¹¹¹.

Проте згадані надії Грушевського в листі від 4 грудня 1932 р. на те, що ВУАН виділить у його розпорядження фінансування на оплату цієї пошуково-археографічної роботи, були занадто передчасними. Листування між Кафедрою і бухгалтерією ВУАН у 1933 р. засвідчує про дійсний тогочасний стан у цій ділянці. 14 грудня 1932 р. Кафедра подала до ВУАН відомість про заборгованість (200 крб.) з оплатою Перетцові “...за виборку матеріалів у Ленінграді для работ голови Катедри”¹¹². За станом на січень наступного року ситуація не змінилася і Кафедра далі була в боргах перед Перетцом та ще кількома співробітниками¹¹³. У квітні, коли вже було ясно, що Кафедра отримала лише мінімальне фінансування від ВУАН за перший квартал 1933 р., Шамрай відправив різкого листа до вченого секретаря Історичного циклу. “Ці мізерні суми, – писав він, – в жадному разі не можуть забезпечити виконання робіт Комісій й загрожують – в першу чергу Катедрі, для робіт якої вибирається матеріал і в Києві, і в Ленінграді, – невчасним виконанням плянів”¹¹⁴.

Грушевський загалом намагався підтримувати з Кафедрою настільки тісні зв’язки, наскільки це йому вдавалося, особливо в перші два роки свого заслання. Щоправда, збереглося не дуже багато його та Катрусиних листів на Кафедру (переважно з проханням про пересилку якихось видань)¹¹⁵. Проте численні квитанції про відправлення бандеролей і посилок до Москви, які збереглися у документації Кафедри, свідчать про досить активний обмін листами між Грушевським та його учнями¹¹⁶.

Відсутність власної бібліотеки, яка залишилася в Києві, створювала йому великі труднощі в науковій праці. У листах із Москви він подекуди звирявся в цьому найближчим людям¹¹⁷. Треба було позичати книжки у московських знайомих, часто в академіка Михайла Сперанського¹¹⁸. Причому не всі їх можна було своєчасно повернути. Це було викликано, зокрема, арештом останнього у квітні 1934 р., після якого Грушевські втратили з ним зв’язки¹¹⁹. Катерина після смерті батька перевезла деякі позичені у Сперанського книжки до Києва і в одному з листів до Дмитра Петрушевського бідкалася, що досі не повернула їх власникові¹²⁰.

Іншим способом заповнювати прогалини у текстах, над якими працював Грушевський, були його звернення в листах до багатьох людей в Україні з проханням робити певні довідки в науковій літературі. У Києві він найчастіше звертався з такими проханнями до сестри Ганни і брата Олександра¹²¹. З львів’ян зв’язувався з Михайлом Возняком, поки той був академіком, який, до речі, також працював над “Історією української літератури”¹²². Однак після

його виключення з ВУАН писати безпосереднього до нього стало небезпечно. У своїх свідченнях на допитах в НКВД у 1938–1939 рр. Катерина Грушевська зазначала з цього приводу: “Из Москвы я несколько раз писала своей [двоюродной] сестре [Ольге] Мочульской с прозьбой попросить у [Михаила] Возняка несколько литературных справок. Писать ему непосредственно не решались после того, как он был исключен из Ак[адемии] наук. С такими прозьбами о литературных справках для разных людей я обращалась не раз и раньше к нему же, к В[ладимиру] Дорошенко, к Ю[ржи] Поливке в Праге”¹²³.

У Москві Грушевський загалом був добре обізнаний з ситуацією в Україні, причому не лише в науковій ділянці. Він мав загальну уяву про те, які трагічні події відбувалися у той час в українських селах. Так, коли у вересні 1932 р. один з агентів НКВД виїжджав з ВУАН до Москви, то учні Грушевського просили розповісти йому про те, як в Україні вимирають з голоду цілі села, особливо вражаючою була дитяча смертність. Учні пояснювали таку ситуацію, як цілеспрямовану політику, головною метою якої було “...остаточно зламати українську націю...”. Адаже селянство було єдиною могутньою національною силою, здатною чинити опір радянській владі¹²⁴.

Знав також Грушевський про рішення галицьких суспільних і культурних діячів Юліана Бачинського та Антона Крушельницького переїхати мешкати в УРСР. Він подивлявся такий нерозважливий крок, що робився у вкрай неспокійний час¹²⁵. І дійсно, уже в грудні 1934 р. вони та інші українські діячі були заарештовані й засуджені до заслання або розстрілу під час репресій, що настали в СРСР після вбивства Кірова¹²⁶.

Новини такого характеру доходили до Грушевського під час відвідин його помешкання родичами, друзями та іншими гостями з України. Щоправда, заходило не дуже багато людей, бо “...було небезпечно”, – як писала Оксана Степанишина¹²⁷. Проте з тих, хто все ж відвідував Грушевських на вул. Погодінській з України, були Сергій Шамрай (двічі), його мати Ганна Сергіївна, мистецтвознавець та етнограф Наталія Коцюбинська – колишня українська есерка, а потім близька співробітниця Данила Щербаківського і аспірантка ВУАН, Аркадій Степаненко – ще один есер, якого заарештували у 1931 р. у справі УНЦ, Ісидора Косач (шляхом через Москву на побачення у табір до свого чоловіка Юрія Борисова) та інші¹²⁸. Ще одного діяча, який у 1931 р. проходив по справі УНЦ, Юрія Ярослава, Грушевський зустрічав у самій Москві¹²⁹. Одним із тих, хто не боявся, щоправда з іншої причини, заходити до помешкання Грушевських, був Костянтин Штепа¹³⁰. Після таких візитів, як знаємо, він писав доноси в НКВД про настрої історика. З учнів ще маємо відомості про відрядження Сильвестра Глушка і Віктора Юркевича у 1932 рр. для роботи в московському архіві над їхніми темами¹³¹. Однак про їхні зустрічі з Грушевським у цей час можна лише здогадуватися, оскільки документальних даних про це не вдалося знайти.

Таким було переважно те середовище історика, яке він підтримував з ВУАН та в цілому з Україною протягом часу свого заслання. Джерела, які

проливають світло на цю тему, дуже скупі. Достеменно можемо говорити про те, що це було коло його родини, учнів, близьких друзів, колишніх товаришів по УПСР та ін. Не боявся він приймати в себе родичів засланих українських діячів або тих, хто відбувши покарання, був у Москві проїздом. За такими людьми НКВД не припиняло стеження, і словом чи ділом виявляти їм якусь підтримку, співчуття було небезпечно, особливо для людей неблагонадійних, до яких належав Грушевський. Поряд з громадянською позицією, яку НКВД не могло зламати, це також свідчить про його людські якості та сумління.

Важливо окреслити також і те середовище російських академіків та професорів, з якими він підтримував відносини, проживаючи в Москві. Це дає можливість простежити, в якому колі історик намагався знайти просвіток для свого інтелектуального спілкування. До цього середовища належали насамперед ті люди, які підтримували з ним стосунки ще з часів активної праці в Україні або навіть навчання в університеті. Найтісніші, мабуть, зв'язки тут встановилися у нього зі згаданими вже академіками Михайлом Сперанський і Дмитром Петрушевським.

Сперанський, заслужений історик давньоруської літератури, не лише друкувався у часописах, які Грушевський редагував у ВУАН після свого приїзду, а й у збірнику на його пошану¹³². Результатом співпраці обох науковців було й те, що у червні 1930 р. Грушевський висунув кандидатуру Сперанського на дійсного члена Історичної секції ВУАН, що було ухвалено на одному з засідань секції¹³³. Після переїзду Грушевського до Москви їхні відносини ще більше зміцнилися. Цьому сприяли т. зв. “понеділки” Сперанського – неформальні зустрічі людей зі “свого кола”, які у визначену годину кожного понеділка могли прийти без запрошення до нього додому й вести бесіди на різні інтелектуальні теми. Такий звичай Сперанський завів ще до революції й не припиняв його у роки радянської влади¹³⁴. Коли НКВД звинувачувало його в приналежності до Російської національної партії, ці “понеділки” інкримінувалися академікові, як організація конспіративних зборів. Як згодом свідчив на допитах Микола Дурново, Грушевський приходив на ці зустрічі досить часто¹³⁵. І, зрозуміло, не лише для того, щоб скористатися бібліотекою Сперанського. Після арешту в квітні 1934 р. останній свідчив під час допитів, що в нього вдома Грушевський “...беседовал об Украине, но только о тяжелом положении науки на Украине, о тяжелом положении ВУАН; о том, что так хорошо начатая научная деятельность за последние годы значительно сократилась”¹³⁶. Можна думати, що для самого Грушевського ці “понеділки” були ледь не єдиною можливістю поділитися спогадами й обмінятися думками в довірливому колі з приводу стану науки в Україні.

Пізніше, коли у 1933–1934 рр. відбулися арешти в Москві й Ленінграді у “справі славистів”, Грушевський навряд чи знав про те, що він також проходив за картотеками НКВД, хоч міг про це здогадуватися. Окрім Сперанського, були ув'язнені, наприклад, також і його ленінградські друзі – Воло-

димир Перетц і Софія Щеглова¹³⁷. Проте у цій справі його самого не арештували й не допитували, хоч дамоклів меч висів над ним постійно. Сьогодні російські історики іноді пишуть, що у 1934 р. від нового арешту в Москві Грушевського вберегло тільки те, що він помер¹³⁸. Не знати, з якою долею перебільшення можна сприймати таке твердження, але безперечним фактом виглядає те, що НКВД мало на Грушевського свої плани. Тим паче, що помер він при обставинах, які не з'ясовані до кінця¹³⁹.

Академік Дмитро Петрушевський належав до тих істориків, які найчастіше, мабуть, бували вдома у Грушевського. "Майже щодня відвідував його давній товариш доби студентства у Києві, академік Д. М. Петрушевський, що часто й докладно писав нам про нього", – писала у своїх спогадах Наталія Полонська-Василенко¹⁴⁰. Разом зі своїм чоловіком Миколою Прокоповичем вона була дуже близькою приятелькою Петрушевського. Про часті візити останнього на вул. Погодінську згадувала також і Оксана Степанишина¹⁴¹.

Грушевський і Петрушевський обоє закінчували історико-філологічний факультет Київського університету (Петрушевський у 1886 р. – у рік, коли Грушевський поступив на перший курс). У 1894 р. Петрушевський виїхав до Москви, де залишився працювати, а Грушевський до Львова. Важко сказати щось докладне про їхні відносини у наступний період, проте вони мали щонайменше відстежувати діяльність одне одного. У 1929 р. їх разом обрали академіками АН СРСР. Однак тісно вони зійшлися, мабуть, уже на схилку життя, чому мали сприяти й "понеділки" Сперанського. Про близькість відносин родини Грушевських і Петрушевського промовляють також і листи до останнього від Катерини та Марії після 1934 р., що зберігаються у Москві¹⁴².

До московського середовища, з яким контактував Михайло Грушевський, належали також Володимир Вернадський і Гавриїл Гордон. Про них ми вже згадували в попередньому тексті. Вернадський заходив до нього додому, зокрема у 1932 р., аби попрощатися перед від'їздом за кордон¹⁴³.

Гордон, професор університету, був дуже колоритною фігурою своєї епохи, настільки ерудованою, що зустрічі з ним не забувалися. Борис Пастернак увів його образ до художніх творів "Охранная грамота" і "Доктор Живаго". Олександр Солженіцин і Дмитро Ліхачов залишили про нього свої враження у працях мемуарного жанру¹⁴⁴. Повернення такої яскравої постаті з Соловків у 1933 р. не могло залишитися не поміченим у колі московської інтелігенції. За власним зізнанням Гордона, для Грушевського він був "близьким по праці в Москві" і знав такі деталі з його наукового життя, про які міг довідатися лише внаслідок особистого спілкування¹⁴⁵.

На окрему увагу заслуговують відомості про плани академіка Миколи Державіна у 1931 р. залучити Грушевського до праці в Інституті слов'янознавства, що почав свою діяльність у вересні того року. Державін, якого було призначено директором цього Інституту, розраховував, що в разі переїзду українського історика з Москви до Ленінграда, він мав би очолити один із підрозділів новозаснованої академічної установи, а саме сектор історії та економіки¹⁴⁶.

Окрім цього, з багатьма українськими та російськими науковцями Грушевський зустрічався також під час відпочинку у санаторії в Кисловодську у 1932 і 1933 рр.¹⁴⁷.

Картина середовища Грушевського в Москві була б далеко не повною, якби ми тут обійшли увагою його зв'язки з партійними діячами. Адже значною мірою через заступництво деяких фігур у партійному керівництві НКВД не чіпало історика в Москві.

Найбільший вплив на Грушевського у цьому середовищі відігравав його двоюрідний брат Георгій Ломов з родини Оппокових (його батько Іпполіт Захарович і мати Михайла Глафіра Захарівна були рідними братом і сестрою Оппоковими¹⁴⁸). Ломов займав високі державні й партійні посади в СРСР як член Політбюро ЦК КП(б)У, голова Всесоюзного об'єднання нафтової промисловості, заступник голови Держплану СРСР та ін. Він був вхожий у кабінети найвищої партійної номенклатури СРСР і допомагав Грушевському полагоджувати справи, пов'язані з його арештом і пізнішим життям у Москві¹⁴⁹. Грушевський апелював до його авторитету, наприклад, у своєму листі до Молотова, повідомляючи, що той може надати останньому всю інформацію при особистій зустрічі¹⁵⁰.

Окрім справи з самим Михайлом Грушевським, Ломов допомагав його родині також і в зв'язку з арештом у 1933 р. Сергія Шамрая. Двічі у серпні, а потім ще раз 2 грудня 1933 р. Грушевський зустрічався з прокурором СРСР Іваном Акуловим і подавав йому клопотання про звільнення свого племінника. Тривав період збирання різних довідок і бюрократичних паперів, а вже 20 грудня Георгій Ломов зустрічався у цій справі з Акуловим особисто¹⁵¹. Однак ці зусилля не привели до якихось результатів і Шамрай відбув усі три роки свого першого ув'язнення в таборах.

Стосунки Грушевських з Георгієм Ломовим у Москві були родинними, і Михайло бував у нього вдома¹⁵². У листопаді ж 1934 р. після смерті батька Катерина відправила з Кисловодська до нього телеграму як до одного з найдовірениших людей¹⁵³.

У попередньому тексті ми вже згадували про контакти Грушевського з Олександром Шумським і Михайлом Бухаріним. Тривалі стосунки у нього склалися і з Федором Конаром, заступником наркома землеробства, завідувачем фінансового сектора і членом колегії наркомату землеробства СРСР, приятелем Миколи Єжова. Виходець із Галичини, у молоді роки Конар навчався у Львівському університеті, служив у легіоні УСС і належав до партії українських есерів. За свідченнями самого Грушевського, які він давав під час допитів у квітні 1931 р., вони зналися ще з тих дореволюційних львівських часів, коли Конар був студентом¹⁵⁴. Самого Конара було заарештовано на початку 1933 р. і звинувачено в шпигунській, контрреволюційній "організації шкідників" на селі, через діяльність якої нібито розпочався голод у країні. Однак ще до свого арешту Конар, як згодом свідчила Катерина Грушевська, неодноразово радив її батькові звернутися в ЦК ВКП(б) з клопотанням про

своє становище, обіцяючи при цьому влаштувати зустріч з кимось із високопоставлених партійних чиновників. Однак цього не було зроблено¹⁵⁵.

Усе це дає нам загальну уяву про життя Грушевського в Москві та його спроби підтримувати відносини з ВУАН, інтелектуальним російським середовищем, державними, партійними чиновниками. На жаль, про цю важливу ділянку життя Грушевського можемо говорити лише пунктирно, оскільки матеріалів до цієї теми збереглося не багато. У важких умовах життя під наглядом НКВД, переживаючи хворобу очей, він доживав свого віку в Москві. Позбавлений можливості друкуватися в Україні, гнаний у рідній Академії, для якої стільки зробив, не припиняв своєї наполегливої наукової праці й клопотався про продовження роботи археографічних експедицій у Києві, Москві та Ленінграді.

ПРИМІТКИ:

1. Див., напр.: *Костюк Г.* Таємниця смерти академіка М. С. Грушевського: (За радянською пресою і спогадами сучасників) // *Костюк Г.* На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. – Торонто; Балтімор, 1983. – С. 9 (Передрук статті з “Українського збірника” (Мюнхен, 1954. – Кн. 1: Грудень)); *Білокінь С.* Рецензія Олександра Білецького на шостий том “Історії української літератури” // *Український історик.* – Нью-Йорк; Торонто; К.; Львів; Мюнхен, 1991/1992. – Ч. 3/4, 1/4. – С. 257; *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття: (1924–1934). – К., 1993. – С. 124; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 102; *Робинсон М. А.* М. С. Грушевський и русская академическая элита // *Славянский альманах 2008 / Редкол.: Т. И. Вендина, К. В. Никифоров, М. А. Робинсон и др.* – М., 2009. – [Вып. 13.] – С. 200; *Robinson Mikhail.* M. S. Hruševs’kyj, la “Questione ucraina” e l’elite accademica russa // *Slavica.* – 2001. – No. 4: Pagina di ucraïnistica europea / Ed. Giovanna Brogi Bercoff, Giovanna Siedina. – P. 174.

2. Див.: Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: (Покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві) / Упоряд. І. Гирич. – К., 1996. – 108 с.

3. *Білокінь С.* Рецензія Олександра Білецького на шостий том “Історії української літератури”. – С. 258.

4. Див.: Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 146. Детальніше про працю М. Грушевського над “Історією України-Руси”, “Історією української літератури” та іншими творами, написаними у цей період, а також про редакційно-видавничу діяльність Катерини Грушевської у 1934–1938 рр. див.: *Федорук Я.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя у 1931–1934 роках // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* – Львів, 2013 (у друці; Праці Історико-Філософської секції).

5. З важливіших праць на цю тему, що вийшли після 1991 р., див.: *Заруба В.* Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // *Український історик.* – 1991/1992. – № 3–4/1–4. – С. 147–168; *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття: (1924–1934). – С. 73–102; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 207 і далі; *Plokhly Serhii.* Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto; Buffalo; London, 2005. – P. 213–280; *Малик Я.* Михайло Грушевський: В умовах більшовицького режиму. – Львів, 2012. – С. 93–110.

6. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. Х. – № 2537–2619. – Арк. 86 (протокол № 24 засідання загальних зборів Історичної секції від 24 грудня 1928 р.).
7. Михайло Грушевський: Між історією та політикою: (1920–1930-ті роки): 36. док. і мат-лів / Упоряд. Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, О. С. Рубльов, А. А. Соловійова. – К., 1997. – Док. 83. – С. 120–121.
8. Труды первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28 декабря 1928 г. – 4 января 1929 г.): У 2 т. – М., 1930; Михайло Грушевський: Між історією та політикою: (1920–1930-ті роки). – Док. 82. – С. 116–120 (довідна записка Семена Семка до ЦК КП(б)У про конференцію). У літературі про це див.: *Prymak Thomas*. *Mikhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*. – Toronto; Buffalo; London, 1987. – Р. 229, 232–235; *Barber John*. *Soviet Historians in Crisis, 1928–1932*. – New York, 1981. – Р. 42–46; *Plokyh Serhii*. *Unmaking Imperial Russia...* – Р. 382–413; *Тельвак В.* Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського: (Перша третина ХХ століття) // Український археографічний щорічник. Нова серія (далі – УАЩ). – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 365–397.
9. *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Париж; Чикаго, 1962. – Т. 173: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – С. 17–19; *її ж.* Українська академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – Ч. I. – С. 67–76; Ч. II. – С. 65–66; *Склярєнко Є. М.* У сфабрикованій справі “СВУ”: (Й. Ю. Гермайзе) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 129; *Заруба В.* Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2002. – С. 233–236.
10. *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв М. М. М. С.* Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 120–122; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 82.
11. Гермайзе вивели зі складу Президії на Загальних зборах лише 16 травня 1930 р. (НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2537–2619. – Арк. 100). Див. також документи з численними донесеннями таємних агентів ГПУ про настрої в українських колах, у т. ч. М. Грушевського та інших академіків чи співробітників ВУАН (Ф. Савченка, М. Могиланського etc.), у зв’язку з арештами 1929 р. і витяги з перлюстрованого органами листування на цю тему: Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. – К., 2012. – С. 551–645. Свідчення Гермайзе на допитах у ГПУ у серпні 1929 р. див.: Там само. – С. 556–557.
12. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 10705–10807. – Арк. 139, 141.
13. Там само. – № 1864. – Арк. 72; № 11049–11106. – Арк. 74 (звіт Археографічної комісії за 1931 р.). Див. також: *Решодько Л.* Двічі померлий // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. П. Демиценка. – С. 441.
14. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3447–3497. – Арк. 41. *Тронько П.* Приреченість школи Грушевського // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 12; *Заруба В.* Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського. – С. 155–156.
15. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3084–3128. – Арк. 37.
16. Там само. – № 3447–3497. – Арк. 52 зв.
17. *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С.* Грушевський і Academia... – С. 129.
18. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 1864. – Арк. 43 зв.

19. Там само. – № 11049–11106. – Арк. 57.
20. Там само. – № 1864. – Арк. 41–41 зв.
21. *Оглоблин О.* Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської академії наук у Києві // Науковий збірник УВАН. – Нью-Йорк, 1953. – Ч. II. – С. 197; *Полонська-Василенко Н.* Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках // Вісник Академії наук України. – К., 1992. – № 10. – С. 94; *Юркова О.* “Україна” на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип. 16: На пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці. – Ч. 2. – С. 328–330.
22. Российский государственный архив литературы и искусства (далі – РГАЛИ). – Ф. 398. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 6, 14 об. (лист до Л. М. Перетца від 20 січня 1931 р.).
23. НБУВ.ІР. – Ф. 262. – Спр. 113 (лист Грушевського до Кравцова від 15 жовтня 1930 р.).
24. *Панькова С., Шевчук Г.* “За сто літ”: Показчик змісту // УАЩ. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 247.
25. *Федорук Я.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя у 1931–1934 роках (у друці).
26. РГАЛИ. – Ф. 398. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 5, 6.
27. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології (далі – ІЛ.ВРФТ). – Ф. 122. – Спр. 19. – Арк. 7.
28. Там само.
29. *Заруба В.* Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського. – С. 157.
30. *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – С. 82, 230, 337; *Костюк Г.* Таємниця смерті академіка М. С. Грушевського... – С. 10; *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – [Б. м.,] 1986. – С. 96. – (Серія: “Бібліотека Прологу й Сучасности, ч. 169”).
31. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського: (1891–1941) / Упоряд. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К., 1993. – С. 612 (останній лист Савченка від 6 березня і нотатка Студинського); *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. – С. 31; *Рубльов О. С.* Особистий секретар академіка М. С. Грушевського: (Ф. Я. Савченко) // Репресоване краєзнавство. – С. 171–172; *його ж.* “Аташе” Академіка М. С. Грушевського // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. – С. 50–58.
32. НБУВ.ІР. – Ф. X. – № 2537–2619. – Арк. 119 (протокол засідання від 1 березня 1931 р.).
33. Там само. – № 2642. – Арк. 59.
34. Там само. – Ф. 262. – Спр. 107 (поштівка до Дмитра Кравцова від 30 січня 1930 р.).
35. *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1981. – Ч. 1–4. – С. 174; *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя й діяльність // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 252.

36. *Shapoval Iurii*. Mykhailo Hrushevsky in Moscow and His Death (1931–34): New Revelations // *Journal of Ukrainian Studies*. – Edmonton; Toronto, 1999. – Vol. 24. – No. 2. – P. 82; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 89–90.
37. *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – С. 54–55. Документи з Академії наук, які стосуються цієї спроби історика виїхати до Вологди, див.: НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2486–2525. – Арк. 17 зв., 27, 54.
38. *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. – С. 53.
39. *Юркова О.* Київська історична школа М. С. Грушевського: Доли науковців // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 1998. – №1/2 (6/7). – С. 266.
40. *Юркова О.* Денисенко Василь Семенович // *Енциклопедія історії України*. – К., 2004. – Т. 2: Г-Д. – С. 334.
41. *Юркова О.* Київська історична школа М. С. Грушевського... – С. 268.
42. *Прицак О.* Передмова // *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні: (Радянський період). – К., 2007. – С. 9.
43. З листа Григорія Ільїнського до Бориса Ляпунова від 13 червня 1931 р., див.: *Робинсон М. А.* М. С. Грушевский и русская академическая элита. – С. 187; *Robinson Mikhail.* M. S. Hrushevs'kuj, la “Questione ucraina” e l'elite accademica russa. – P. 173.
44. Грушевський: Між історією та політикою: (1920–1930-ті роки). – Док. 88. – С. 126.
45. Там само. – Док. 89. – С. 126–127. Протокол обшуку й арешту див.: НБУВ. ІР. – Ф. 357. – Од. зб. 20. Найкращі праці на цю тему див., зокрема: *Лупіг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття: (1924–1934). – С. 110–123. *Shapoval Iurii*. Mykhailo Hrushevsky in Moscow and His Death (1931–34)... – P. 82–85; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки: (1931–1934). – С. 106. Про деталі отримання цього помешкання для ВУАН див.: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – С. 183.
46. ІЛВРФТ. – Ф. 122. – Спр. 19. – Арк. 7; *Лихитченко В.* Дещо зі спогадів про Михайла Грушевського // *Краківські вісті: (Український щоденник)*. – Краків, 1944. – Ч. 23 (1056). – 3 лютого. – С. 5.
47. Про ці факти з його біографії див.: *Миронова К. Ю.* Г. О. Гордон: судьба и философское творчество // *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика*. – Саратов, 2009. – т. 9. – Вып. 4. – С. 17–21; *ее же.* Гавриил Осипович Гордон в воспоминаниях своих детей // *Кантовский сборник: Научный журнал / Российский государственный университет им. Иммануила Канта*. – Калининград, 2010. – Вып. 31 (1). – С. 59–65.
48. *Лихитченко В.* Дещо зі спогадів про Михайла Грушевського. – С. 5.
49. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 202. У літературі див.: *Робинсон М. А.* М. С. Грушевский и русская академическая элита. – С. 187.
50. *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв М. М.* М. С. Грушевський і Academia... – С. 136–143; *Plochy Serhii.* Unmaking Imperial Russia... – P. 249–252.
51. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3027–3082. – Арк. 29.
52. Там само. – № 4063–4099. – Арк. 22; № 3027–3082. – Арк. 63.
53. Там само. – № 15156.

54. Там само. – № 3498–3516. – Арк. 2.
55. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 103; *їх же.* Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки: (1931–1934). – С. 113.
56. *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 176; *Костюк Г.* Таємниця смерті академіка М. С. Грушевського... – С. 12–13; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 102–103.
57. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). – С. 102; *Шаповал Ю.* Загадка смерті Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – К., 2006. – № 5. – С. 89.
58. *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 176–177.
59. *Матяш І.* “Зірка першої величини”: Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – С. 189–190.
60. *Вернадский В. И.* Дневники: 1926–1934 / Отв. ред. В. П. Волков. – М., 2001. – С. 355.
61. *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 177.
62. Див. його книжку: *Shtepa Konstantin.* Russian Historians and the Soviet State. – New Brunswick, NJ, 1962. – 437 p. Див. також особисті свідчення Штепи про співпрацю з НКВД (його агентурні прізвиська – “Лохвицький”, “Медведєв”), що були дані на суді 16 квітня 1939 р. після його арешту в 1938 р.: “С 1927 года я начал работать секретным работником НКВД. [...] Националистическую организацию, возглавляемую Грушевским М. С., я также вскрыл и разоблачил. Мне НКВД поручало особо важные задания, и я их выполнял. Я был командирован в г. Москву для (выявления) антисоветской националистической деятельности Грушевского М. С., и это задание выполнил. Мне приходилось работать в тяжелых условиях” (Цит. за: *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 246 (прим. 1585)). Ця сама цитата: *Верба І. В., Самофалов М. О.* Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. – К., 2010. – С. 104. Там само (с. 93–106) аналіз судового процесу над Штепою. Автори намагаються пояснити вимушені кроки Штепи як сексота НКВД або навіть виправдати його (с. 105), проте звучить це дуже не переконливо. На цю тему див. також: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – С. 262.
63. *Шаповал Ю.* Загадка смерті Михайла Грушевського. – С. 89; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). – С. 102. Див. також рапорт від 10 вересня 1932 р. до начальника Таємного політичного відділу ОГПУ при РНК–ГУДБ НКВД СРСР Георгія Молчанова про виїзд у Москву до Грушевського агента Таємного політичного відділу Київського облвідділу ГПУ, який був водночас близьким співробітником до науковців з Кафедри, з доносом на своїх товаришів про те, що Василь Денисенко і Сильвестр Глушко просили передати через нього на словах Грушевському: Розсекречена пам’ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Ред. кол. Сергій Богунов, Валентина Борисенко, Василь Даниленко та ін.; упоряд. Валентина Борисенко, Василь Даниленко, Сергій Кокін та ін. – К., 2007. – Док. 7. – С. 291. Переклад цього документа англійською мовою див.: *The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine / Comp. and ed. by Bohdan Klid, Alexander Motyl.* – Edmonton, 2012. – P. 240–241.

64. ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1425. – Арк. 33.
65. *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 176.
66. *Вернадский В. И.* Дневники: 1926–1934. – С. 355. Важливі деталі з побуту Грушевського в Москві див. також в іншому спогаді: *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 175–176.
67. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2642. – Арк. 105 (4 квітня), 113 (14 квітня), 118 (6 червня), 124 (Катерина Грушевська, 8 червня).
68. Див. прим. 22.
69. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 15161. У науці, щоправда, прийнято вважати, що часопис припинив своє існування восени 1930 р. Однак це є лише фактичний бік справи. Як ми бачили з листа до Лева Перетца, у 1931 р. Грушевський мав плани продовжувати це видання. Проте надії на це остаточно припинилися аж після його арешту. Питання тепер полягало в тому, що робити з архівом “України”, за намагання зберегти який під час перевезення з ВУАН у 1933 р. Шамрай поплатився арештом і таборами.
70. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3027–3082. – Арк. 1 (звіт Катерини і Михайла Грушевських за роботу на Кафедрі у 1931 р.), 43 (протокол засідання Кафедри від 1 жовтня 1931 р.); № 3498–3516. – Арк. 18 (лист з Кафедри до Історичного циклу II Відділу ВУАН від 18 листопада 1931 р.).
71. Там само. – № 3027–3082. – Арк. 2, 62 (засідання Кафедри від 17 грудня 1931 р.), 65.
72. Там само. – № 3517–3535. – Арк. 2 (Іван Щітківський до Бюро Історичного циклу про затримку звіту Кафедри за 1932 р., 10 січня 1933 р.).
73. Там само. – № 3447–3497. – Арк. 4.
74. Там само. – № 3027–3082. – Арк. 66; № 963.
75. *Юркова О.* Історично-Археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності. – С. 272, 279–280.
76. Грушевський: Між історією та політикою: (1920–1930-ті роки). – Док. 102. – С. 151 (текст листа). Див.: *Лупіг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття: (1924–1934). – С. 138–139; *Sharoval Iurii.* Mykhailo Hrushevsky in Moscow and His Death (1931–34)... – Р. 91.
77. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 4063–4099. – Арк. 44–44 зв.
78. Там само. – № 3084–3128. – Арк. 53.
79. Див. звіт Історичного циклу за 1933 р. і за цілу п’ятирічку: Там само. – № 2236–2302. – Арк. 154; № 1864. – Арк. 41 зв. У літературі цитату одного з цих звітів див.: *Заруба В.* Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського. – С. 162.
80. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 103, 285.
81. *Мельниченко Володимир.* Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат 55”. – М., 2005. – С. 420; ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 9. Миколу Бухаріна, як і Грушевського, було обрано академіком АН СРСР у січні 1929 р., але за квотою соціально-економічних наук: Михайло Грушевський: Між історією та політикою: (1920–1930-ті роки). – Док. 78. – С. 113; *Prymak Thomas.* Mykhailo Hrushevsky... – Р. 240.
82. *Ploky Serhii.* Unmaking Imperial Russia... – Р. 429. Лист опубліковано в додатках до праці: *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 208.

83. *Грушевский М.* Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения АН СССР. – Ленинград, 1932. – Т. 1. – С. 157–192.
84. *Аксенова Е. П.* Институт славяноведения АН СССР // *Аксенова Е. П.* Очерки из истории отечественного славяноведения 1930-е годы. – М., 2000. – С. 79; *Робинсон М. А. М. С.* Грушевский и русская академическая элита. – С. 200; *Robinson Mikhail. M. S.* Hruševs'kuj, la "Questione ucraina" e l'elite accademica russa. – P. 173.
85. *Грушевский М.* Самовидец Руины и его позднейшие отражения. – С. 157 (прим. 1).
86. *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. VI. – 712 с.
87. Центральний державний архів літератури і мистецтв України. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 1 зв.; Спр. 199. – Арк. 4.
88. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 103, 285.
89. Там само. – С. 104.
90. Згадка про проф. М. Грушевського в англ[ійській] пресі: "Таймс" про смерть Великого Вченого і Патріота // Новий час. – Львів, 1934. – Ч. 285. – 23 грудня. – С. 1.
91. *Prytak Thomas.* Mykhailo Hrushevsky... – P. 203.
92. ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 8.
93. Робота цих експедицій докладно описана, наприклад, у працях: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – С. 176–190; *Ploky Serhii.* Unmaking Imperial Russia... – P. 256–260, passim.
94. *Федорук Я.* Василь Гарасимчук та його невидані "Матеріали до історії козаччини XVII ст.". – С. 25–26. Нові джерела про це див.: *його ж.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя у 1931–1934 роках (у друці).
95. НБУВ.ІР. – Ф. X. – № 18622. – Арк. 8; *Ploky Serhii.* Unmaking Imperial Russia... – P. 259–260.
96. НБУВ.ІР. – Ф. X. – № 10705–10807. – Арк. 137.
97. Там само. – № 3547–3568. – Арк. 28.
98. Там само. – № 3027–3082. – Арк. 1. Див. також звіт Комісії історії козаччини та козацької доби за виконану роботу в першій п'ятирічці: Там само. – № 4063–4099. – Арк. 3.
99. Там само. – № 3027–3082. – Арк. 1.
100. Там само. – Арк. 2, 9 зв.
101. Там само. – № 3447–3497. – Арк. 27.
102. РГАЛІ. – Ф. 398. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 20.
103. *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – С. 178.
104. *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т. VI. – С. 177, 223, 325, passim. Див. її розписки про отримання оплати за копіювання документів: НБУВ.ІР. – Ф. X. – № 2642. – Арк. 543, 719, 805, 880.
105. Див.: Видання Академії наук УРСР: 1919–1967: Суспільні науки. – К., 1969. – С. 20, 36, 282; *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т. VI. – С. 50, 106 і далі.
106. РГАЛІ. – Ф. 398. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 20 (лист від 4 грудня 1932 р.).
107. *Дудко В.* Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді // Київська старовина. – К., 1997. – № 1–2. – С. 48–57.

108. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2642. – Арк. 397. Про пересилання Перетцові авансів за його працю у середині й другій половині 1930 р. див.: РГАЛІ. – Ф. 398. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 2, 5.
109. *Панькова С., Шевчук Г.* “За сто літ”: Показчик змісту. – С. 247–248, 251.
110. РГАЛІ. – Ф. 398. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 20. Див. також: Там само. – Л. 33.
111. *Федорук Я.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя у 1931–1934 роках (у друці).
112. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3517–3535. – Арк. 13 (чернетка від 11 квітня 1833 р. рукою Івана Щітківського та Сергія Шамрая).
113. Там само. – № 4063–4099. – Арк. 14, 40.
114. Там само. – Арк. 38.
115. Див., напр.: Там само. – № 3498–3516. – Арк. 3, 4; № 18945. – Арк. 1 зв.
116. Там само. – № 2642 (*passim*; документи переважно за 1931–1932 рр.).
117. Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського: (1901–1933) / Упоряд. Р. Дзюбан. – Львів, 2004. – Док. 116. – С. 115; Док. 119. – С. 122.
118. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 103–104; *іх же.* Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). – С. 103.
119. Михайла Сперанського було заарештовано у справі “Російської національної партії” 12 квітня 1934 р., 16 червня засуджено до трьох років заслання в Уфу, однак 17 листопада цей вирок замінено умовним покаранням: *Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М.* “Дело славистов”: 30-е годы. – М., 1994. – С. 95–97.
120. Архив Российской Академии наук (далі – АРАН). – Ф. 493. – Оп. 3. – Д. 57. – Л. 5 об. (лист від 17 листопада 1935 р.).
121. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – С. 103.
122. *Дядюк М.* Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка: 1909–1932 рр. // Український історик. – 2006–2007. – Ч. 4 (172) / 1–2 (173–174). – С. 152–153 (лист від 26 грудня 1932 р.).
123. ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 5. Листи Грушевських до Ольги та Михайла Мочульських за 1932–1933 рр. з частими проханнями про різні наукові довідки див.: Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського: (1901–1933). – Док. 115–120. – С. 107–124.
124. Розсекречена пам’ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – Док. 7. – С. 291; *The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine.* – P. 241.
125. ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 9.
126. Див. заяву українських партій проти цих та інших репресій: Проти большевицького терору на Вел[икій] Україні: Резолюції Президії УНДО і УІР // *Новий час.* – Львів, 1934. – Ч. 285. – 23 грудня. – С. 3; – Ч. 280. – 16 грудня. – С. 1.
127. *Степанишина О.* Останні роки Михайла Грушевського. – С. 176.
128. Там само; ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 8–9.
129. ІЛ.ВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 9.
130. Там само. – Арк. 8. Про відрядження Штепі від ВУАН до Москви на липень–серпень 1934 р. див.: НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2236–2302. – Арк. 40.
131. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3747–3497. – Арк. 30; № 3498–3516. – Арк. 19.

132. Видання Академії наук УРСР: 1919–1967: Суспільні науки. – С. 19, 26, 36. Див.: *Робинсон М. А. М. С. Грушевський и русская академическая элита.* – С. 187, 190.
133. НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2537–2619. – Арк. 103, 108.
134. *Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М.* “Дело славистов”: 30-е годы. – С. 90–91.
135. *Робинсон М. А., Петровский Д. П. Н. Н. Дурново и Н. С. Трубецкой: проблема евразийства в контексте “дела славистов”:* (По материалам ОГПУ–НКВД) // *Славяноведение.* – М., 1992. – № 4. – С. 81.
136. Цит. за: *Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М.* “Дело славистов”: 30-е годы. – С. 95; *их же.* “Дело” М. Н. Сперанского // *Известия РАН. Серия литературы и языка.* – М., 1993. – Т. 52. – № 2. – С. 83.
137. *Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М.* “Дело славистов”: 30-е годы. – С. 127–131, 206.
138. *Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М.* “Дело” М. Н. Сперанского. – С. 79.
139. На основі нового матеріалу з ЦДАК докладну статтю на цю тему зараз готує директор Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві Світлана Панькова.
140. *Полонська-Василенко Н.* Спогади / Упоряд. Валерія Шевчука. – К., 2011. – С. 485; *Prymak Thomas.* Mykhailo Hrushevsky... – P. 253. Пошуки цих листів Петрушевського до Василенків не дали поки що позитивного результату.
141. *Степанишина О.* Останні роки Михайла Грушевського. – С. 176.
142. АРАН. – Ф. 493. – Оп. 3. – Д. 56, 57. Загальний огляд цих листів див.: *Юркова О.* Катерина Грушевська: штрихи до біографії через призму листів до Дмитра Петрушевського (1934–1938) // *Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: (Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції).* – К.; Львів; Вінниця; Кам’янець-Подільський; Бар, 2005. – С. 224–227; *Федорук Я.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя у 1931–1934 роках (у друці).
143. *Вернадский В. И.* Дневники: 1926–1934. – С. 355; *Nowacki Roman, Telwak Wiktoria, Telwak Witalij.* Біографічні нариси видатних представників європейської культури: Михайло Грушевський (1866–1934) / *Наук. ред. Roman Nowacki.* – Opole, 2007. – С. 206–207.
144. *Миронова К. Ю. Г. О.* Гордон: судьба и философское творчество. – С. 18.
145. *Лихитченко В.* Дещо зі спогадів про Михайла Грушевського. – С. 5.
146. *Аксенова Е. П.* Институт славяноведения АН СССР. – С. 66. Згадки про це див. також: *Робинсон М. А. М. С. Грушевський и русская академическая элита.* – С. 200; *Robinson Mikhail. M. S. Hruševs’kuj, la “Questione ucraina” e l’elite accademica russa.* – P. 172.
147. Про ці зустрічі див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). – С. 106–107.
148. *Білокінь С.* Лист Георгія Ломова до кухні – Ганни Грушевської-Шамрай // *Український історик.* – Нью-Йорк; Торонто; К.; Львів; Мюнхен, 1995. – Ч. 1–4. – С. 184; *Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В.* Я був їх старший син: (Рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 384–387.
149. *Степанишина О.* Останні роки Михайла Грушевського. – С. 175, 177; *Костюк Г.* Таємниця смерті академіка М. С. Грушевського... – С. 25–27.

150. *Мельниченко Володимир*. Михайло Грушевський... – С. 422.
151. ЦДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1425. – Арк. 426–427.
152. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – Док. 105. – С. 267.
153. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). – С. 111.
154. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – Док. 105. – С. 267.
155. ІЛВРФТ. – Ф. 122. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 9.